

Stylistic Features and Rhetorical Arts of Tarjomā Al-Khawas

(Special Interpretation and Translation in 10th AH/16th AD century)

Hasan Ali Fereidooni

PhD at information management, expert and responsible for the evaluation of manuscripts of the Astan Quds Razavi central library¹

Vahid Tavassoli

MA at manuscripts, research expert of the Astan Quds Razavi central library²

Abstract

Objective: jurisprudence commentaries are the oldest thematic interpretation that collect the verses of divine decrees on any subject and express various aspects of human life based on the Prophet family's traditions. The analysis of literary style and rhetorical arts is one of the Safavid era interpretations, which was carried out by Abul Hasan Ali b. Hasan Zawarei, under the title of Tarjomā Al-Khawas or Zawarei's interpretation. The purpose of the research is to introduce a newly found copy in the Astan Quds Razavi library with number 1217, to examine some features of the inscription and codicology of this copy and to analyze it scientifically from the figures of speech perspective.

Research/ Method Approach: In this applied research, the literary stylistic scientific method and case sampling was used to investigate and identify the stylistic and literary features of the Tarjomā Al-Khawas interpretation. It seeks to answer the question: what are the prose style characteristics of Tarjomā Al-Khawas (such as writing, grammatical features and some figures of speech)?

Findings and Conclusions: The findings showed that Zawarei was inspired by Mullah Hossein Vaez Kashfi's method in his interpretation in the Mavaheb 'Elliyah, but he interpreted the verses on the dignity and status of Prophet's family in more detail. Other findings of this research are the recognition of the stylistic and literary features of this copy in terms of "writing features", "grammatical features" and "some figures of speech". The results show that this newly found copy is useful in editing and recording the original words of the text, because old writing styles are used. This copy can be the basis of the text critical editing or one of the most important copies of this book and contribute to the higher validity of the editing.

Keywords: Tarjomā Al-Khawas, Qur'an interpretation, Ali b. Hasan Zawarei, Shi'ite, Safavid era.

---

1. Email:freidonyhasan@yahoo.com, ORCID:0000-0002-1370-1602

2. Email:sartoranj@gmail.com, ORCID:0009-0002-7035-7374

ویژگی‌های سبکی و هنرهای بلاغی ترجمه الخواص

(تفسیر و ترجمه‌ای خاص در قرن دهم هجری قمری)

حسن علی فریدونی

دکترای مدیریت اطلاعات، کارشناس و مسئول امور ارزشیابی نسخ خطی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد، ایران^۱

وحید توسلی

کارشناسی ارشد نسخ خطی، کارشناس پژوهش، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد، ایران^۲

چکیده

هدف: تفسیرهای فقهی، قدیمی‌ترین تفاسیر موضوعی هستند که آیات احکام الهی را در هر موضوعی گردآوری کرده و بر اساس روایات و احادیث اهل بیت (ع)، به بیان جنبه‌های مختلف زندگی بشری، می‌پردازند. تحلیل سبک ادبی و هنرهای بلاغی، یکی از تفسیرهای دوره صفوی است که توسط ابوالحسن علی بن حسن زواره‌ای، تحت عنوان ترجمه الخواص یا تفسیر زواره‌ای انجام گرفته است. هدف از پژوهش حاضر این است تا ضمن معرفی نسخه‌ای نویافته در کتابخانه آستان قدس رضوی با شماره ۱۲۱۷، برخی ویژگی‌های کتابت و نسخه‌شناسی این اثر بررسی و از منظر صنایع و آرایه‌های ادبی مورد تحلیل علمی قرار گیرد.

روش پژوهش: در این پژوهش کاربردی، از روش علمی سبک‌شناسی ادبی و به صورت نمونه‌گیری موردی به بررسی و شناسایی ویژگی‌های سبکی و ادبی تفسیر ترجمه الخواص پرداخته شده و در پی پاسخ به این پرسش است که سبک نثر ترجمه الخواص (همچون ویژگی‌های نوشتاری، دستوری و برخی آرایه‌های ادبی)، دارای چه شاخصه‌هایی هستند؟

یافته‌ها و نتایج: یافته‌ها نشان داد که زواره‌ای در تفسیر خود از شیوه ملاحسین واعظ کاشفی در کتاب مواهب علیه الهام گرفته است، اما به تفسیر آیات در شأن و مقام اهل بیت (ع)، با تفصیل بیشتری پرداخته است. دیگر یافته‌های این پژوهش، شناخت ویژگی‌های سبکی و ادبی این نسخه از لحاظ «ویژگی‌های نوشتاری»، «ویژگی‌های دستوری» و «برخی از آرایه‌های ادبی» است. نتایج این پژوهش

۱. رایانامه: freidonyhasan@yahoo.com؛ شناسه پژوهشگر: ۱۶۰۲-۱۳۷۰-۰۰۰۲-۰۰۰۰

۲. رایانامه: sartoranj@gmail.com؛ شناسه پژوهشگر: ۷۳۷۴-۷۰۳۵-۰۰۰۲-۰۰۰۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۸

نشان می‌دهد که نسخه نویافته آستان قدس رضوی در بازتصحیح و ضبط واژگان اصیل متن سودمند است، زیرا در آن سبک‌های نگارشی کهن به‌کاررفته است. این نسخه می‌تواند اساس تصحیح انتقادی متن یا از مهم‌ترین نسخه‌بدل‌های این اثر واقع شود و به اعتبار بالاتر تصحیح کمک کند.

کلیدواژه‌ها: ترجمة الخواص، تفسیر قرآن، علی بن حسن زواره‌ای، شیعه، دوره صفویه

مقدمه

با روی کار آمدن سلسله صفوی و تغییر مذهب از تسنن به تشیع، نهضت شیعه‌سازی کتاب‌های دینی آن‌هم به زبان فارسی برای فهم بهتر عموم جامعه، گسترش یافت. همین مسئله باعث اهمیت یافتن ویژگی‌های سبکی و هنری در آثار دینی به زبان فارسی در نشر فرهنگ شیعی شد و مردم با احادیث و اخبار مربوط به اهل بیت (ع) و سنت نبوی آشنا شدند که از اهداف و سیاست‌های کلان شاهان صفوی، به خصوص شاه‌تهماسب، بود. این سلسله از وجود عالمانی چون زواره‌ای (زواری) و تسلط او به علوم شرعی و نویسندگی نهایت استفاده را کرد و آن‌ها را به تألیف آثار مهم در تقابل با آثار اهل سنت ترغیب کرد. به دنبال تحقق این سیاست‌ها، آرمان‌گرایی مذهب و حکومت مکمل یکدیگر شدند و درک متقابل میان نهاد دین و نهاد حکومت به میزان زیادی بالا رفت.

ابوالحسن علی بن زواری از عالمان بزرگ تفسیر، حدیث، فقه و ادب و از دانشمندان بزرگ عصر شاه اسماعیل اول و شاه‌تهماسب صفوی به شمار می‌رود که در قرن دهم هجری قمری در اصفهان می‌زیسته است. او تحصیلات مقدماتی را در زادگاهش (زواره) و سپس برای کسب علوم و معارف اسلامی به شهرهای اصفهان، کاشان و هرات سفر کرد. او در کنار تفسیر قرآن، آثار متعددی در موضوع حدیث و قصص انبیاء تألیف کرد و همچنین اقدام به ترجمه و شرح *نهج البلاغه* نمود. یکی از آثار او *ترجمه الخواص* یا *تفسیر زواره‌ای* است. این کتاب تفسیری فارسی از قرآن است که از سده دهم هجری قمری بر جای مانده است. او این تفسیر را با تأکید بر روایات اهل بیت (ع) و نشان دادن جایگاه رفیع ایشان نوشته است.

زواره‌ای تفسیرش را به دستور شاه‌تهماسب و در مقابل تفسیر *مواهب علیه* اثر ملا حسین واعظ کاشفی سبزواری (متوفی ۹۱۰ق) تألیف کرد. واژه ترجمه در این نام‌گذاری به معنی تفسیر و واژه خواص در مقابل عامه است و بنابراین به معنی تفسیر شیعیان است. اهمیت کار زواره‌ای در این است که همان روشی که در *مواهب علیه* اثر ملا حسین واعظ کاشفی، تفسیر رایج آن دوران از آن غفلت شده بود، در این تفسیر آورده است.

این کتاب بارها تصحیح و چاپ شده است. از جمله *تفسیر زواره‌ای* به کوشش منصور پهلوان است (زواره‌ای، ۱۳۹۴) و خلاصه‌ای از این تفسیر به کوشش محمدحسین مولوی خوانساری در حاشیه قرآنی در قطع رحلی با عنوان *قرآن مجید* با تفسیر فارسی چاپ شده است (زواره‌ای، ۱۳۶۸)، اما به واسطه آنکه نسخه اساس این تصحیحها اقدم و اصح نسخه نبوده و افزون بر آن نسخه کنونی نیز از دید مصححان پنهان و در شمار نسخه بدل‌ها نبوده، بنابراین شناسایی و تحلیل این نسخه اهمیت فراوانی دارد. نسخه مورد پژوهش از کهن‌ترین و اصیل‌ترین نسخه‌های *ترجمه الخواص* است که در قرن یازدهم هجری قمری کتابت شده و اکنون با شماره اموالی ۱۲۱۷ در گنجینه کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. پژوهش بر این نسخه دریچه تازه‌ای به تفسیر پژوهی این نسخه گشوده و به‌ویژه می‌تواند در پژوهش‌های نوین و در تصحیح *ترجمه الخواص* جایگاه حقیقی خود را باز یابد. این پژوهش یک پرسش اصلی را در پی دارد: سبک نثر *ترجمه الخواص* (همچون ویژگی‌های نوشتاری، دستوری و برخی آرایه‌های ادبی) دارای چه شاخصه‌هایی است؟

پیشینه پژوهش

تاکنون تمامی پژوهش‌های صورت گرفته پیرامون تصحیح تفسیر *ترجمه الخواص* بوده و هیچ‌کدام از آن‌ها به بررسی

ویژگی‌های سبکی و هنری این اثر ارزشمند، پرداخته‌اند. باین حال از پژوهش‌های انجام شده می‌توان از تصحیح این اثر با مقدمه ارزشمند منصور پهلوان یاد نمود (زواره‌ای، ۱۳۹۴) و همچنین می‌توان از مقالاتی همچون «تفسیر ترجمه الخواص» اثر غلامرضا گلی‌زواره (گلی‌زواره، ۱۳۷۰)، «جایگاه ترجمه الخواص در میان تفاسیر قرآن کریم» اثر منصور پهلوان (پهلوان، ۱۳۹۶) و «نقد و بررسی تصحیح ترجمه الخواص زواره‌ای» اثر رضا فرشچیان (فرشچیان، ۱۳۹۶) نام برد. باوجود پژوهش‌های فراوانی که در باره نسخه ترجمه الخواص انجام گرفته است، تا به حال پژوهشی در موضوع ویژگی‌های سبکی و هنرهای بلاغی این نسخه انجام نشده است.

روش پژوهش

در این پژوهش کاربردی، از روش علمی سبک‌شناسی ادبی برای بررسی و شناسایی ویژگی‌های سبکی، ادبی و هنری تفسیر ترجمه الخواص به شماره ۱۲۱۷ موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی پرداخته شده است. ویژگی‌های سبکی مورد بررسی عبارت‌اند از ویژگی‌های نوشتاری، ویژگی‌های دستوری و برخی از آرایه‌های ادبی است. در نهایت این نسخه از لحاظ صنایع و آرایه‌های ادبی و به‌کارگیری شیوه‌های بلاغی مورد بررسی قرار گرفته است.

شرح مختصر زندگانی ابوالحسن علی بن حسن زواره‌ای

علی بن حسن زواره‌ای، مفسر، فقیه، محدث و مترجم پرکار ساکن اصفهان در دوره صفوی است که کنیه او ابوالحسن و لقبش فخرالدین بود و او را در منابع زواری نیز خوانده‌اند (افندی، ۱۴۰۱: ۳/ص ۳۹۴؛ زواره‌ای، ۱۳۶۸: ۴/ص ۳۷۷؛ بغدادی، ۱۹۵۱: ۱/ص ۷۴۵). او از شاگردان غیاث‌الدین جمشید زواره‌ای مفسر و نیز از شاگردان برجسته شیخ علی بن عبدالعالی کرکی مشهور به محقق ثانی (متوفی ۹۴۰ق) بود و از سید امیر عبدالوهاب بن علی حسینی استرآبادی، از علمای مشهور اوایل دوره صفویه، روایت می‌کرد. مولی فتح‌الله کاشانی، صاحب تفسیر منهج الصادقین از مشهورترین شاگردانش بود (افندی، ۱۴۰۱: ۳/ص ۳۹۴؛ زواره‌ای، ۱۳۶۸: ۴/ص ۳۷۶). زواره‌ای در تاریخ ششم جمادی‌الاول ۹۳۹ق از استادش اجازه روایت کتاب اربعین شهید اول را گرفت. در این اجازه روایی محقق ثانی مقامات علمی شاگردش را ستوده و او را فردی شایسته برای گسترش فرهنگ اهل بیت (ع) معرفی کرده است. علی بن حسن بعدها کتاب اربعین را در ۹۴۳ق به فارسی ترجمه کرد (آقابزرگ، ۱۴۰۸: ۵/ص ۳۱۵).

از دیگر شخصیت‌های این دوره که در بیشتر علوم عصر خود متبحر و استاد بود و از شاگردان مشهور علی بن حسن زواری به شمار می‌رفت، ملا فتح‌الله کاشانی است. او همچون استاد در شیوه فارسی‌نویسی و ترجمه متون حدیثی و تاریخی متبحر بود. مرحوم میرزا عبدالله افندی در ریاض‌العلماء درباره این مفسر چنین گفته است: فاضل نیک‌اندیش، هوشیار، عالم کامل، جلیل متکلم و مفسر بزرگوار نام‌آور، مولی فتح‌الله کاشانی، از عالمان دولت شاه‌تھماسب صفوی و از شاگردان علی بن حسن زواری است. او تألیفات نیکویی دارد، به‌ویژه در تفسیر که در آن توانمند و زبردست است و آثاری ارزشمند و سودمند نگاشته است. ملا فتح‌الله کاشانی پس از استادش به شرح تفسیر مواهب علیه کاشفی پرداخت و آن را منهج الصادقین نام نهاد و در آن اخبار و احادیثی از امامان اهل بیت (ع) گنج‌انید (افندی، ۱۴۰۱: ۳/ص ۳۹۴).

بیشتر شهرت زواره‌ای به سبب ترجمه بسیاری از متون مذهبی، به ویژه کتاب‌های حدیثی، در نیمه نخست عصر صفویه است که در گسترش تشیع در آن روزگار تأثیرگذار بوده است. این ترجمه‌ها عموماً به شاه‌طهماسب یا دیگر صاحب‌منصبان صفوی تقدیم شده است (معینی، ۱۴۰۱: ص ۷۵۲). در شرح حال زواره‌ای گفته‌اند او در تألیفاتش به تصوف گرایش داشته است (زواره‌ای، ۱۳۶۸: ۴/ص ۳۷۶). از مهم‌ترین آثار زواره‌ای میتوان به آثار *الاخیار*، *روضه الابرار*، *شرح صحیفه سجادیه*، *منهج الصادقیه* ترجمه المناقب، *شرح نهج البلاغه*، *لوامع الانوار*، *حلیه الموحیدن* و *کشف الاحتجاج* اشاره کرد.

جایگاه ترجمه الخواص در میان تفاسیر

پیرو سیاستهای حمایتی دوران صفوی، ترجمه الخواص در زمانه‌ای زاده شد که نهضت ترجمه آثار مذهب شیعه، از عربی به فارسی جان گرفته بود. در این بستر تاریخی بود که ترجمه الخواص در دو مجلد بزرگ به شیوه روایی تألیف شد. زواری در این تفسیر همگام با روندهای ایدئولوژیک حکومت صفوی که از بن‌مایه‌های شیعی دوازده‌امامی ریشه می‌گرفت، در بیان و گفتارش و در تفسیر آیات قرآن از اخبار و روایات امامان شیعه بهره جست و در روش نوآورانه خود آیات قرآن را با فضایل ائمه درهم‌آمیخته که به شدت مورد پذیرش و استقبال قدرت حاکم قرار داشت.

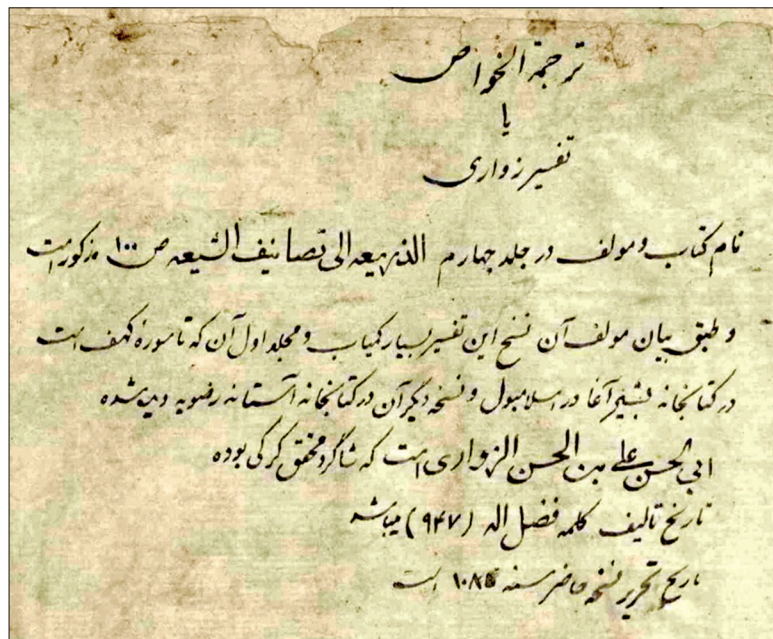
مهمترین و مشهورترین تألیف او تفسیری فارسی است با عنوان *ترجمه الخواص* که به تفسیر *زواره‌ای* هم شهرت دارد. او تفسیرش را به دستور شاه‌طهماسب و در مقابل تفسیر *مواهب علیه اثر ملا حسین واعظ کاشفی سبزواری* (متوفی ۹۱۰ق) تألیف کرد. واژه ترجمه در این نام‌گذاری به معنی تفسیر و واژه خواص در مقابل عامه است. بنابراین به معنی تفسیر شیعیان است (پهلوان، ۱۳۹۴: ۴۳). زواره‌ای در تفسیر خود از *مواهب علیه* بهره برده و احادیث امامان شیعه را در آن آورده (افندی، ۱۴۰۱: ۳/ص ۳۹۴) و نگارش آن را در ۹۴۶ق به پایان رسانده است (پهلوان، ۱۳۹۴: ص ۴۳؛ گلی زواره، ۱۳۷۰: ص ۹). به گفته آذرنوش، *ترجمه الخواص* کتابی ارجمند است و تا زمان تألیف آن در هیچ تفسیری این مقدار روایت و حدیث شیعی نیامده است. نثر زواره‌ای پرتکلف و آکنده از کلمات و مصطلحات و اشارات عربی و تشبیهات و استعاراتش نیز کم‌بها و تقلیدی است (آذرنوش، ۱۳۷۵: ۱/ص ۲۴۰-۲۳۹).

درواقع، ترجمه قرآن در *ترجمه الخواص* رونویسی از *مواهب علیه* بوده و زواره‌ای فقط احادیث و مضامین شیعی را در آن جایگزین احادیث و عقاید اهل سنت کرده است (معینی، ۱۴۰۱: ص ۷۵۲). زواره‌ای در تفسیرش، از تفاسیر پیشینیان، مانند تفسیر علی بن ابراهیم قمی، *کشاف زمخشری* و *مجمع البیان* طبرسی و تفسیر *کبیر فخر رازی* و از کتاب‌های حدیثی مانند *کافی کلینی*، کتاب‌های شیخ صدوق ابن بابویه و *نهج البلاغه* و دیگر کتاب‌های حدیثی شیعه، بسیار بهره برده است (پهلوان، ۱۳۹۴: ص ۵۱). از *ترجمه الخواص* نسخه‌های خطی بسیاری برجای مانده است (ر.ک: درایتی، ۱۳۸۹: ۲/ص ۱۱۲۵-۱۱۲۹؛ پهلوان، ۱۳۹۴: ص ۹۶-۹۵).

سبکشناسی ترجمه الخواص در میان تفاسیر

ورود واژگان بیگانه به هر زبانی اگر به ساختار آن زبان آسیب نرساند باعث غنای آن زبان می‌شود و از آنجاکه زبان فارسی با زبان عربی عجین شده است، وجود تفاسیر و ترجمه‌های عربی باعث گسترش دامنه لغات و واژگان فارسی شده که

بهترین نمونه کتاب تفسیر *ترجمة الخواص* است. زواری در تفسیرش تا حدود زیادی تحت تأثیر سبک و شیوه کاشفی بوده، اما در تفسیر آیاتی که در شأن و مرتبه اهل بیت (ع) است، با شرح و تفصیل بیشتری پرداخته است. همچنین، سایر آیات را بر اساس احادیث و روایات مؤثق که از معصومین (ع) رسیده، تفسیر کرده است. در لابه لای مباحث نقلی این اثر، مطالب عقلی نیز مشاهده می شود. نکات عرفانی در متن این تفسیر وجود دارد. او از سعید بن جبیر (اولین تدوین کننده تفسیر قرآن)، ابن عباس و فضل بن حسن امین الاسلام مشهور به طبرسی مطالبی نقل کرده و از میان تفاسیر شیعه بیشتر از همه به تفسیر علی بن ابراهیم قمی و *غرائب التفسیر*، *لباب التفسیر* و تفسیر کبیر ابوالفتوح رازی و همچنین *کشف الغمه* علی بن عیسی اربلی (متوفی ۶۹۲ق) که خود آن را ترجمه کرده، بهره گرفته است. همچنین مطالبی از آثار عرفانی چون *کنز العرفان*، *کشف الاسرار*، *مصایح القلوب*، *بحرالحقایق*، *معالم التنزیل*، *زاد المسیر* و *بحرالدرر* در این اثر مورد استناد قرار گرفته است.

تصویر ۱: *ترجمة الخواص* (کتابخانه مرکز آستان قدس رضوی، شماره ثبت: ۱۲۱۷)

مشخصات نسخه شناسی *ترجمة الخواص*

از برگزیده ترین آثار ابوالحسن علی بن زواری که در موضوع تفسیر آیات قرآن کریم به نگارش درآمد، تفسیر موسوم به *ترجمة الخواص* است که در دو مجلد بزرگ به شیوه روایی تألیف شده است. زواری در بیان گفتارش و تفسیر آیات وحی از اخبار و روایات وارده از ائمه اطهار (ع) نقل نموده و به شرح فضایل خاندان عصمت و نبوت پرداخته است. انگیزه اصلی نگارش این تفسیر، نوعی مقابله جویی در برابر کتب اهل سنت بوده است. در حقیقت زواری در پی برآورده ساختن منظور و مقصود شاه طهماسب مبنی بر جایگزینی اثری به جای تفسیر مواهب علیه کاشفی اهتمام به نگارش آن کرده است.

خود درباره تفسیر می‌گوید: «تاکنون در تفاسیر توجهی به آیات با برکات که در شأن امیرالمؤمنین و مناقب اهل بیت سید المرسلین است، نشده بنابراین من با توجه به تفسیر مواهب علیه دست به تألیف این تفسیر زدم». از این نسخه ۹۲ عدد در کتابخانه‌های بزرگ جهان وجود دارد (جدول ۱).

جدول ۱: نسخه ترجمه الخواص در کتابخانه‌های جهان

ردیف	نام کتابخانه	شماره‌های بازیابی نسخه
۱	کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی	۱۲۱۷-۱۲۲۰-۱۲۱۸-۳۴۵۴۸-۱۷۱۵۵-۲۰۲۸۳-۱۹۴۷۶-۲۰۲۳۷-۲۶۹۳۸-۲۵۶۴۰-۲۰۲۴۴-۱۷۶۷۰
۲	کتابخانه وزیری	۵۳۸-۵۳۵-۷۷۶-۲۰۲
۳	کتابخانه فرهنگستان علوم آذربایجان	D۳۲۸-D۳۳۱
۴	کتابخانه میبدی	۱۳۳-۳۵
۵	کتابخانه مدرسه آیه الله بروجردی	۱۲۸
۶	کتابخانه دیوان هند (مکتب الهند)	۲۶۹۱
۷	کتابخانه مدرسه صدر بازار	۷۱۷/۶
۸	کتابخانه دانشگاه تهران	۱۷۲۸-۲۷۶۵-۶۰-۷۸۲۱-۵۷۵۶
۹	کتابخانه روضاتی	۷۴
۱۰	کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی	۱۷۶۸
۱۱	کتابخانه مدرسه غرب همدان	۲۳۳۲/۲-۲۱۵۰-۲۳۳۲/۱
۱۲	کتابخانه علامه طباطبایی (کتابخانه)	۴۲۷
۱۳	کتابخانه مجلس شورای اسلامی	۹۰۳۲-۱۵۲۲۲-۱۴۷۴۱-۹۰۳۸-۱۵۲۱۱-۱۲۱۷۸-۱۲۲۵۸-۱۲۱۸۱-۲۰۰۵
۱۴	کتابخانه نجومی	
۱۵	کتابخانه مولانا آزاد (دانشگاه علیگر)	۴۳۰
۱۶	کتابخانه حافظیان	۳۱
۱۷	کتابخانه دایرةالمعارف بزرگ اسلامی	۶۱۹-۹۳۶/۱
۱۸	کتابخانه پیشنماز	۱
۱۹	کتابخانه گوهرشاد	
۲۰	کتابخانه نوربخش	۳

۳۴۲	کتابخانه نوربخش	۲۱
۶۳	کتابخانه مفتاح	۲۲
۲۵۱	کتابخانه مدرسه فیضیه	۲۳
۱۷۳۸۲-۲۲۹۶۳-۱۷۸۵۳-۱۴۳۵۰-۱۳۷۱۴-۸۹۰۹-۱۱۵۱۰	کتابخانه ملی ایران	۲۴
۱۲۹۸۹	کتابخانه مرعشی	۲۵
۵۶۹-۶۳۴۹-۱/۴۰-۴۵۷	کتابخانه آستانه معصومیه	۲۶
۱۰۹۹-۱۰۹۸	کتابخانه جمعیت آسیایی بنگال	۲۷
۶۳۴	کتابخانه جامعه استانبول	۲۸
۱۶۳	کتابخانه مهدوی	۲۹
۵۸۰	کتابخانه شاهچراغ	۳۰
۹	کتابخانه مدرسه مروی	۳۱
۲۳۳۲-۱۷۶۵-۱۶۹-۲۳۷۱-۲۴۶۲	کتابخانه مکتبه آیه الله الحکیم العامة	۳۲
۳۷-۳۹-۳۸	کتابخانه بشیر آغا	۳۳
۶۳۸	کتابخانه خانقاه احمدیه	۳۴
۳۱۰۷	کتابخانه ملی تبریز	۳۵
۱۸-۱/۳۲۲	کتابخانه دانشکده ادبیات تهران	۳۶
۳۵۶۶-۱۷۰۴-۳۶۵۸-۱۶۷۳-۶۴	کتابخانه مسجد اعظم قم	۳۷
۱۲-ب	کتابخانه دانشکده حقوق	۳۸
۵۷۴/۲	کتابخانه دانشگاه پنجاب	۳۹
۸۰	کتابخانه قاسمی اصفهان	۴۰

در کتابخانه‌های جهان به جز یک نسخه که کتابت پیش از زندگانی مؤلف دارند. نسخه‌های کتابخانه رامبور کتابت ۹۴۷ق [همزمان با تاریخ تألیف]، دیوان هند به کتابت ۹۵۹ق، کتابخانه مروی ۹۶۹ق، ۱۷۶۷۰ کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه میبیدی کتابت ۹۷۷ق، کتابخانه مرعشی در ۹۷۷ق، کتابخانه بروجردی در ۹۸۰ق و نسخه کتابت ۹۸۹ق کتابخانه مدرسه غرب همدان، نزدیک به زمان تألیف کتاب استنساخ شده‌اند. در حال حاضر، ۱۲ نسخه از این کتاب در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند (جدول ۲).

جدول ۲: نسخه ترجمه الخواص در کتابخانه استان قدس رضوی (مأخذ: نگارندگان)

ردیف	شماره اموالی نسخه	تاریخ کتابت	نام کاتب
۱	۱۷۶۷۰	۹۷۳ق	محمود بن امیرعلی
۲	۱۲۲۰	۱۰۲۰ق	محمد امین بن اسماعیل مازندرانی
۳	۱۷۱۵۵	۱۰۵۰ق	محمد شریف بن محمد مؤمن حافظ
۴	۲۶۹۳۸	۱۰۶۱ق	-
۵	۲۰۲۴۴	۱۰۶۹ق	عبدالقادر بن محمود قهپائی
۶	۱۲۱۷	قرن ۱۱ق	-
۷	۲۰۲۸۳	قرن ۱۱ق	-
۸	۱۹۴۷۶	قرن ۱۱ق	-
۹	۱۲۱۸	قرن ۱۱ق	-
۱۰	۳۴۵۴۸	قرن ۱۲ق	-
۱۱	۲۵۶۴۰	قرن ۱۲ق	-
۱۲	۲۰۲۳۷	قرن ۱۲ق	-

از طریق جدول شماره ۲ مشخص شد که نسخه شماره ۱۲۱۸ با توجه به نبود ترقیمه کاتب، کمتر مورد توجه پژوهشگران بوده است. این نسخه به خط نستعلیق و نسخ در ۲۹ سطر بر کاغذ دولت آبادی کتابت شده و جداول و سرعنوان‌هایی به رنگ آبی و قرمز دارد. آغاز این نسخه برابر با سایر نسخه‌هاست و عبارت است: «بسمله، حمد بیحد و شکر بیحد منعمی را سزد که شقایق حقایق» و انجام آن از عبارات «به این نظم دلپذیر آن را تمام دارد و هو هذا: این نافه رقم نمود بر لوح بیان / کشف دقایق معانی نهان* از فضل اله چون به اتمام رسید / تاریخ وی از فضل اله است عیان. حسبنا الله نعم الوکیل و نعم النصیر هذا التفسیر اتماماً» تشکیل شده است.

این نسخه در رجب ۱۲۲۱ق از سوی محمدجان ساکن دارالسلطنه کابل بر روضه عرش درجه سلطان ابوالحسن علی بن موسی الرضا(ع) وقف شده و نشان وقف در سرلوح و اوراق دیگر دیده می‌شود. همه صفحه‌ها دارای جدول دو خط با مرکب سیاه و شنگرف است. همچنین آیات قرآن در این نسخه به شنگرف کتابت شده است. جلد نسخه می‌شمن مشکی ساده با آستربردقه نخودی است. نسخه دارای فهرستی از سور قرآنی در انجام نسخه است (تصویر ۲). این اثر دارای رکابه و نیز برگ‌شمار عددی به شنگرف در بالای اوراق است. همچنین این اثر دارای امهار و عرضدیده‌هایی شامل مهر مربع با نقش «وقف سرکار فیض آثار حضرت ثامن الائمه سلام الله علیها گردید»، مهر مستطیل با نقش «حاجب العتبة العلیة العالیة سلطان محمد»، مهر بیضوی با نقش «عبدہ الراجی فضل الله»، مهر بیضوی با نقش «العبد محمد رحیم»، مهر مستطیل «ابوالقاسم الحسینی» است.

زر را بازاری دیگر نمود و بیک خط این خبر در بازار منتشر شد بشیخ رسید و مینویسید و تلمیذ و تلمیذ عظیم
 نموده طب باقی زر را کرد و مینویسید من کج نیافتم ام دی روز این زر را از خانه پدر برداشتم ام و هر روز
 بازار را آورده نام پدرش پرسیدند چون بگفت کسی از مردم آن شهر ندانست و را نگذیب نمودند و او را
 دهشت گشت هر ایشخ قیاس برید که او از مردم من گاهی دارد مردم آغاز بسته را کردند که قیاس
 قریب میسأل شد که مرده است تو ما را با فوس میگیری مینویسید گشت شما با من سخن میسندید دی روز با شما
 که چشم از روی بگو رفتم و ام روز با بطعام فرستادند و من بجز این چیزی نمیدانم قصه او را نیز
 ملک بردند و صورت حال تقریر کرده ملک با جماعتی از مقربان و اشراف بلد روی بغار آوردند و مینویسید
 و یاران از صورت حال خبر داد و علی الفور ملک رسید و آن لوح که در دیوار غار بود بر خواندند و اسامی
 و احوال ایشان معلوم کرد و با قوم بغار در آن است زادید بار و بهای تازه و جامه های نو متوجه شدند
 سلام کرد و جواب دادند سخن جان و تک ازین حال اخبار فرمود که وَلَا تَعْلَمُونَ لَعَلَّكُمْ
وَعَدَّ اللَّهُ حَقَّ وَانَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذْ يَتَنَزَّلُ عَنكُم مِّن مَّوَالٍ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ
تَعْمَلُونَ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ
 کرد اینم تذکره قوم او را بدیشان تابانند که و عد خدای تعالی بجهت و حشر است و دست است
 چه خواب پیداری ایشان بهوت و بعثت است بهی تاه دارد و دیگر تابانند که قیامت حق است و سبک
 در آن پس حق تعالی اطلاع داد بر ایشان چون نزاع میکردند اهل آن زمان میان یکدیگر درین خورد بعضی
 حشر را روح مجرد را خواهد بود و برخی قایل بودند بچشر روح و جسم و با یکدیگر نزاع میکردند پس بدیشان

تصویر ۲: ترجمه الخواص (انتهای نسخه) (کتابخانه مرکز آستان قدس رضوی، شماره ثبت: ۱۲۱۷)

ویژگی های سبکی نثر ترجمه الخواص

ویژگی های سبکی ترجمه الخواص در سه گروه ویژگی های نوشتاری، ویژگی های دستوری و برخی از آرایه های ادبی، قابل طبقه بندی است. برای شناخت و تحلیل مسائل ادبی و لغوی، بخشی از متن نسخه ارائه شده است:

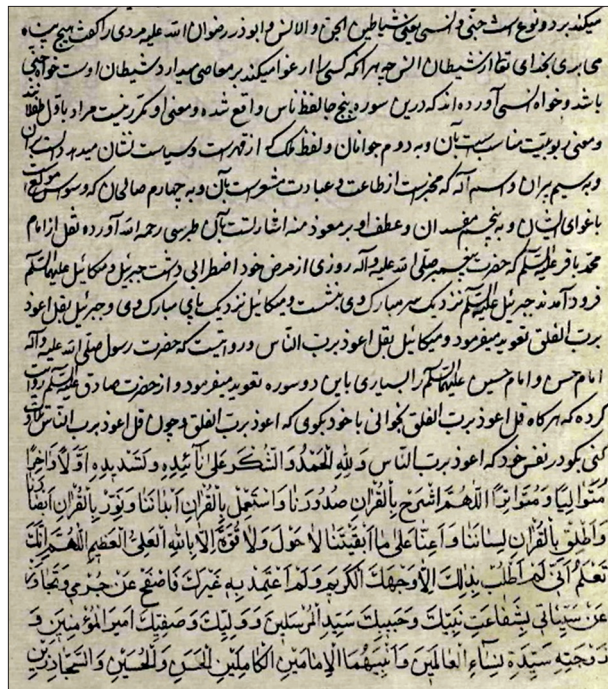
«بسم الله الرحمن الرحيم. حمد بی حد و شکر بلاعد منعمی را سزد که شقایق حقایق قرآنی را در حدایق صدور انسانی بشکفانید. فوایح و انوار اشجار و رویح زهار و دقایق فرقانی به مشام جان و جنان ایشان رسانید ... یا بنی آدم خذوا زینتکم عند کل مسجد کلاوا واشربوا و لا تسرفوا انه لا یحب المرفین. بعضی برآند که این خطاب عام است و اکثر مفسران گویند که خاص است به مسلمانان چه ثقیف و جماعتی از مشرکان عرب بودند که مرد و زن برهنه طواف کردند و بدان تجرید بر تبری از ذنوب تفأل نمودندی و بنی عامر در ایام احرام از خوردن حیوان مجتنب بوده به اندکی از طعام قناعت کردند و آن را طاعت دانستندی و تعظیم کعبه خیال بستندی. اهل اسلام گفتند ما به احیای این تعظیم و تکریم سزاوارتریم. حق تعالی ایشان را تحذیر فرمود و گفت: فراگیرید جامه های خود را که بدان آراسته اید نزدیک هر مسجدی که آن را طواف می کنند یا در آن نماز می گزارید. مراد از این جامه نیکوترین لباس هاست که در وقت نماز

پوشند و گفته‌اند زینت. شانه کردن محاسن است و بزرگی فرموده که یمن که زینت. مال و پسران باشند چه جای دیگر فرموده که: المال والبنون زينة الحياة الدنيا یعنی فراگیرید مال و پسران را نزد هر مسجد یعنی با خود ببرید تا مال را صرف کنید به فقرا و قربات و تا پسران عادت کنند به طاعات و عبادات و قشیری گوید که: مراد زینت سراپر است نه آرایش ظواهر و در کشف الاسرار آورده که: زینت به زبان علم ستر عورت است برای نماز و به لسان کشف حضور دل است برای غرض دنیا. و بخورید یعنی در ایام احرام گوشت و چربی و غیر آن از ماکولات و بیاشامید. آب و شیر و سایر مشروبات و از حد در مگذرید در افراط اطعام و شراب در خوردن آن چنانچه شما حامل آن نباشید بلکه آن حامل شما باشد یا از حد تجاوز مکنید به تحریم حلال. بدرستی که خدای تعالی دوست نمیدارد اسراف‌کنندگان را یعنی آن‌ها که زیاده از سیری بخورند و از بعضی سلف نقل کرده‌اند که: اسراف آن است که هر چه آدمی را آرزو کند بخورد و دنی‌ترین مردمان آن کس است که همت آن تمام مصروف باشد به فکر طعام و شراب. پیر هرات گفته که: همه دنیا را لقمه سازی و در دهان درویشی نهی اسراف نیست. اسراف آن بود که رضای حق صرف کنی. آورده‌اند که هارون الرشید را طیب نصرانی حاذق بود که او را بختیشوع می‌گفتند. روزی گفت به علی بن حسین بن واقد که صاحب مغازی است که آیا در کتاب شما از علم طب چیزی هست؟ چه علم. دو علم است: علم ابدان و علم ادیان. او گفت که: حق تعالی جمیع طب را جمع فرمود در نصف آیه از کتاب خود. گفت: کدام است آن؟ گفت: این که کلوا و اشربوا و لاتسرفوا دیگر نصرانی گفت: از پیغمبر خود هیچ چیز داری که گفته در طب؟ گفت: پیغمبر ما همه طب جمع فرموده در الفاظ اندک. نصرانی گفت: آن چیست؟ علی بن حسین گفت: فرموده که: المعدة بيت الدار والحمية رأس كل دواء واعظ كل بدن ما عودته معدة خانه‌ای در اوست و بازداشتن او از پری طعام و شراب سر همه دواهاست و بده هر بدنی را از طعام و شراب آن مقدار که توانی از او بازستدن یعنی تو بر او مستولی باش نه او بر تو. نصرانی گفت: بگذاشته کتاب شما و پیغمبر شما هیچ طبی را برای جالینوس؟» (تصویر ۳).

ویژگی نوشتاری

۱. رسم الخط این نثر به نسخ قدیم است.
۲. صامت‌های «گ» و «چ» در سراسر متن به صورت «ک» و «ج» شده است. کوسفند: گوسفند. بناکوش: بناگوش. جون: چون. جسپیده: چسپیده و غیره.
۳. صامت «پ» به جای «ب» به کاررفته است. جسپیده: چسپیده.
۴. وجود غلط‌های املایی در نگارش بعضی از واژگان. خورد: خرد. نشست و خواست. اصراف: اسراف. مسبت: مثبت. افاده: افاضه. خطا می‌فرماید: خطاب می‌فرماید. فرضیت: فریضت.
۵. بی و کسره اضافه را به صورت «ی» می‌نویسد: بدروازه شهر.
۶. به کار بردن «ی» به جای «بی»: گرده بستد. مالهای که آن را کسب کرده‌اید. بوستان‌های به جای «بوستان‌هایی» - به پاره‌های از شب و غیره.

۷. جدا نوشتن برخی کلمات پیوسته. پی روی: پیروی. بی رون: بیرون. بی نوایان.
۸. به جای تصریح به نام شخص ترجیح می‌دهد به شیوه فارسی از اضافه بنوت استفاده کند، مثل: سعید جیبیر.
۹. حذف نقطه بعضی حروف که در سراسر متن دیده می‌شود: پیوند (نقطه «ی» حذف شده است).
۱۰. ابدال حرف «ف و پ»: بدرستی که او در آن سرای از جمله فیروز یافتگان و پیغمبران است. گشتاسف: گشتاسب.
۱۱. ابدال حرف «ه» و «ج»: در راه سه سنگ فیروزج با وی به سخن آمدند.
۱۲. ضبط کتابت حروف فارسی به رسمالخط رایج عربی. واژگون: واژگون و همچنین تغییر حروف «ج» و «ژ»: هجده: هیژده. تبدیل ضمه به واو: اومید: امید.
۱۳. تغییر حرف «ی» به الف. نه اندازد: نیندازد.
۱۴. علامت تنوین «أ» به صورت «ا» نوشته شده است. اصلاً: اصلاً. عامراً: عامراً.
۱۵. به کار رفتن حرکت «ء» به جای «ای»: لحظهء و طرفهء به جای لحظه‌ای و طرفه‌ای.
۱۶. به کار بردن «ة» به جای «ت». عندالضرورة. بجهة.
۱۷. استفاده از الف مقصوره به جای الف در سراسر متن. هرون. سلیمان. توریة.
۱۸. استفاده از الف مقصوره به جای واو. زکوة.
۱۹. حذف مد الف. انجا: آنجا.
۲۰. ادغام حرف «ت» در کلمات مختوم به آن در صفت‌های تفضیلی. سخرت.

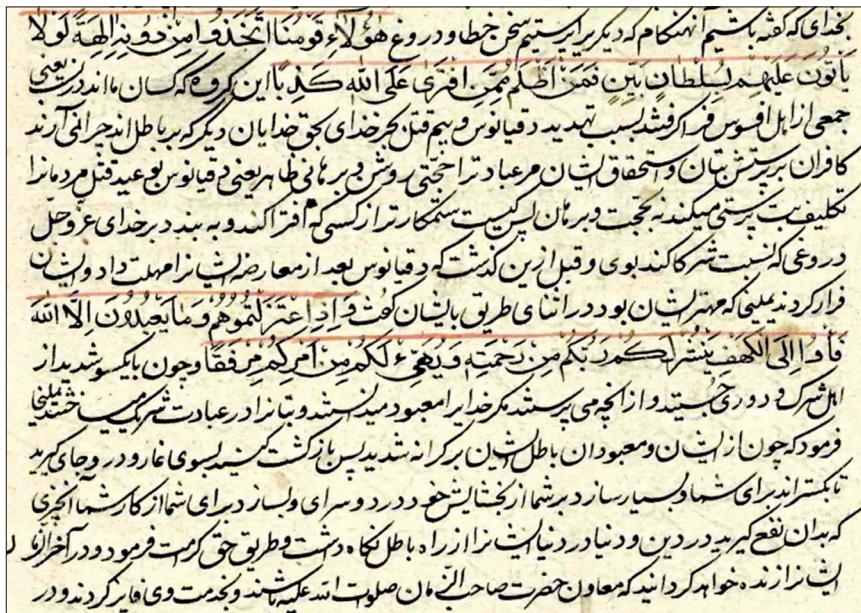

تصویر ۳: ترجمه الخواص (کتابخانه مرکز آستان قدس رضوی، شماره ثبت: ۱۲۱۷)

ویژگی‌های دستوری

۱. به کار بردن فعل‌های مرکب: خواستی آمدن. آراسته گردانیدن، بیرون آمدن.
  ۲. به کار بردن فعل‌های پیشوندی بسیار: فروگذاشتن، بازداشتن، بازگشتن، در پیوستن، بازماندن، فراگرفتن.
  ۳. به کاربردن «ی» استمراری: بنشستی، خواستندی.
  ۴. مطابقت صفت و موصوف در افراد و جمع: خفاف آنانند که از بند شهود و ماسوی آزاداند که به قید متعلقات. فقیران و صوفیان مسلمانان را نتوانیم همنشینی کرد. بیم‌کنندگان مشرکان را به نکال سرمدی و مجادله می‌کنند. حاضران آمدند و از حد زانیین محصنین پرسیدند. شما محقان مخلصانید. و کلمات با برکات.
  ۵. به کاربردن کسره به جای «ه» غیرملفوظ. خانها: خانه‌ها. جامها: جامه‌ها. مرتبها: مرتبه‌ها. خلیفها. ترها.
  ۶. حذف «ه» غیرملفوظ در برخی کلمات. پیشوری: پیشه‌وری.
  ۷. به کاربردن حرف «به» به جای «ب» تأکید بر سر فعل: به بندید. به بخشد. به بینند.
  ۸. منفی کردن فعل با آوردن «نه» قبل از آن: نه لغزید. نه پرهیزد. نه پیوسته
  ۹. استفاده از حرف «مر» قبل از مفعول صریح که از ویژگی‌های سبک خراسانی است: روا نباشد مشرکان را.
  ۱۰. استفاده از افعال دعایی به شیوه کهن: لعنت کناد خدای تعالی بر ایشان.
  ۱۱. کاربرد معنای کهن برای بعضی افعال:
- الف. دانستن در معنی شناختن: چه مرد هرگاه مبدأ و معاد را ندانست. یعنی هم‌نسب شما که او را می‌دانید و او شما را داند.
- ب. باختن در معنی بازی کردن: افکند در میان شما دشمنی و خصومت در خوردن خمر و باختن قمار.
  - ج. گرفتن در معنی مؤاخذه: پس بگرفت خدای تعالی ایشان را و عقوبت کرد.
  - د. طعنه کردن در معنی مجروح کردن: آورده‌اند که ابوالبسیر در عام حدیبیه گورخری را به نیزه طعنه کرد و بکشت.
  - ه. شدن در معنی رفتن.
۱۲. کاربرد مصدرهای مرخم: خوارداشت. راه بیرون شد.
  ۱۳. استفاده از حرف اضافه «با» به جای «به»: عزم مراجعت با مصر نمود. بزن به عصای خود آن سنگ را. چون با تیه درمی‌آمدی. با قوم خود گفت. با یکسو شوید.
  ۱۴. جایجایی ارکان جمله: کدام روز است حج اکبر؟
  ۱۵. کاربرد بعضی واژگان در معانی نامأنوس از جمله:
- الف. اندیشه‌ناک در معنی ترسناک: بعد از نزول آیه اصحاب از مقاتله یکی با ده اندیشه‌ناک شدند.
- ب. جادو به معنی جادوگر: بدرستی که این موسی جادویی است دانا به فن سحر.

- ج. کاربرد کلمه جرمانه معادل جریمه و تاوان: حق تعالی فرمود تا جرمانه آن ده روز دیگر روزه دارد و همچنین کاربرد واژگانی نظیر باردان به معنی ظرف و تن آور به معنی تنومند.
۱۶. به کار رفتن فعل لازم در معنی متعدی: من او را عفو کردم و پوشیدم.
۱۷. اسقاط الف از افعال ربطی: ایشانست. آنست. غالبست.
۱۸. پیوسته نوشته شدن پیشوند فعل به فعل ماضی استمراری: میدیدند، میفرمود، میگفتند.
۱۹. پیوسته نوشته شدن حرف اضافه «به» به ضمیر بعد از خود: هرکه توکل کند بر خدای تعالی و کار خود باو گذارد. به تبعیت از قانون زبان عربی.
۲۰. کاربرد مصدر به جای اسم فاعل: چون چهار گواه عدل بر مرد و زن محصنین و محصنه گواهی دهند (تصویر ۴).

تصویر ۴: ترجمه الخواص (کتابخانه مرکز آستان قدس رضوی شماره ثبت: ۱۲۱۷)

برخی از آرایه‌های ادبی

برخی از آرایه‌های ادبی به کاررفته در متن تفسیر عبارت اند از:

۱. تشبیه

یعقوب فرمود که من بی بهار رخسار یوسف چون بلبل خزان دیده خواهم بود روا مدارید که شما در گلزار باشید و من به خار هجران گرفتار.

یوسف که پدر را گریان دید قطرات گلاب بر گلبرگ رخسار باریدن گرفت و دانه دانه مروارید خوش آب به الماس مژه سفتن آغاز کرد.

خاک بطلان در دیده امل و حسرت انباشتند و تخم لعن و طعن در دل مؤمنان پاک طینت کاشتند.
تخم خذلان در مزرعه نفس نافرمان او فشانده.
مرآت دل ایشان از تیرگی آب غل و حسد بی نور و رونق شد.
چون کافر استماع سخن کند. زمین دلش تخم نصیحت قبول نکند و از او هیچ صفت که به کار آید ظهور نیابد.
اگر تخم یحبهم نکشتی. نهال یحبونه نرستی.
اسنان اعلا و اسفل را به سوهان حکمت محدد و تیز ساخت.
هرگاه که باران مواعظ از سحاب کلام رب الارباب بر دل مؤمن بارد.
آیینۀ دل را از زنگار انکار و غفلت به صیقل تصدیق و امانت پاک نمیسازند.
سجده طاعتی است خاص بلکه افسر زبینه بر مفارق اهل اخلاص.
اما رمی بر سه گونه است: رمی ظاهر تیر و کمان و رمی باطن تیر آه در صبحگاه از کمان خضوع و رمی سهام حظوظ از دل و توجه به حق و فراغت از ماسوی.
در هر نوبت آن حضرت را ترقی دیگر دست داد تا قدم مبارک بر سر یردنی نهاد و از آنجا بر منظر فتدلی جلوه گر شد پس به خلوت خاص فکان قاب قوسین او ادنی که نهایت قرب است درآمد. اسرار فاوحی الی عبده ما اوحی استماع فرمود.
آتش قتال میان ایشان اشتعال پذیرفت و دریای مبارزت از صرصر مخاصمت به موج آمده.
نهال نهاد را به باد نیستی بر دهد.
صراف حکمت الهی نقد حال شما بر محک امتحان زند.
آنگاه از برای ادخال طعام حقه لعل فام دهان را حکاک قدرتش به پیرایه صنعت بشکافت.

۲. استعاره مصرحه

بعضی از دندان های مبارکش از درج یاقوت بیرون افتاد.

۳. استعاره مکنیه و تشخیص

در روزی که دیده چرخ مثل آن ندیده و گوش دهرمانند آن نشنیده.
دست انکار از آستین استکبار بیرون آوردند.
سرتحیر از گریبان عصیان برآورده و دست تغلب از آستین طغیان بیرون کرده.
پای اضطراب در دامن اصطبار کش تا از حضرت عزت چه فرمان آید.
او دست بغی از آستین طغیان بیرون آورد و سر تکبر از گریبان عصیان بر کرد و همه روی زمین در تصرف داشت.
زیرا که سمع هوش آیات و مواعظ قرآنی را استماع نمی کنند.

زنار بهرام گبر را کمر عشقبازان راه دین گرداند.
پس به بال این تفکرات در هوای معرفت پرواز نموده...

۴. کنایه

دست انکار از آستین استکبار بیرون آوردند.
اصحاب کمر جهاد بر میان اجتهاد بریسته. عنان عزیمت بدان صواب معطوف سازند.

۵. مجاز

و آواز ندبه ایشان به عیوق می‌رفت.

۶. تلمیح

الف. تلمیح به احادیث و امثال عربی:

پس به بال این تفکرات در هوای معرفت پرواز نموده. خود را به آشیان کرامت نشان تفکر یک ساعت که بهتر از عبادت یک سال است می‌رساند.

نکو سراییست دنیا که در او تهیه زاد آخرت می‌توان کرد و نکته دنیا مزرعة الاخره مؤید این نقل است.

دلیل فضیلتش قول حضرت رسالت پناه‌یست که: اول ما خلق الله العقل.

بنی امیه و غیر ایشان از معاندان تمامی سوء خلق و لئیمی و غدر و مکر و بی‌مروتی و ناجوانمردی و ناراستی و جفا بود کل اناء یترشح بما فیه.

این راه کج است و به منزل مقصود نمی‌رسد.

ب. تلمیح به اشعار شاعران: (لازم به ذکر است بعضی از اشعار مورد اشاره به صورت اشتباه ضبط شده است.)

زنهار که روی ترش نکنی و گره بر ابرو زنی که کلبه احزان شود روزی گلستان غم مخور.

و حق تعالی به او به رحمت بازنگردد چه گفته‌اند که نگاهدار سررشته تا نگه دارد که اشاره به این بیت حافظ دارد: گرت

هواست که معشوق نگسلد پیمان / نگاه‌دار سررشته تا نگه دارد (اوفوا بعهدی اوف بعهدکم).

هرکه را راه نماید خدای تعالی یعنی به سبب فرمان حکم کند به هدایت او و توفیق دهد ارادتی بنما تا سعادتت ببری که

مصراع‌ی از این بیت حافظ است: طفیل هستی عشقند آدمی و پری / ارادتی بنما تا سعادتت ببری.

گفتند آبش ندهند بمیرد فرمود که دعه یموت آنچه‌ان بد زندگانی مرده به. اشاره ای است به این بیت سعدی: وانکه

خوابش بهتر از بیداری است / آنچه‌ان بد زندگانی مرده به.

از مکه معظمه بیرون آمدیم هیچ شجر و حجر پیش نیامد که نگفت السلام علیک یا رسول الله: به ذکرش هر چه بینی

برخروش است / دلی داند در این معنی که گوش است. نه بلبل برگلش تسبیح خوانی است / که هر خاری به تسبیحش زبانی

است (گلستان باب دوم)

گفت لو دنوت انملة لا حترقت اگر یک سرانگشت بر تر پرم / فروغ تجلی بسوزد پرم (بوستان سعدی).
 پس قادر باشد که خلق کند مثل این حرکت سریع را در بدن نبی صلی الله علیه و آله چنانکه گفته اند: محمد را چو جان
 تن بود و تن جان / سوی موج باشد با این و با آن (اسرارنامه عطار نیشابوری).
 پس اگر اختیار کنند از رو جهل خواهد بود یا عناد نعوذ بالله من ذلک: ز مشرق تا به مغرب گر امام است / علی و آل او
 ما را امام است (عطار نیشابوری).

و ایشان هیاکل بشریت دیدند و از درک قایق او غافل بودند: حال پاکان را قیاس از خود مگیر / گرچه باشند در نوشتن
 شیر و شیر (مثنوی مولوی). (در نسخه تفسیر به جای کلمه مگیر. بگير ضبط شده است).
 و امداد نمود تا فتح میسر شد بین تفاوت ره از کجاست تا به کجا.

۷. سجع

متاع این جهانی فانی و معیوب؛ و نعیم آن جهانی باقی مرغوب.
 بیاید بدو عذابی که او را رسوا گرداند در دنیا که آن غرق است و فرود آید بدو عذابی دایم در آخرت که آن حرق است.
 این خواری بهتر است از غضب ربانی و این نافرمانی بهتر است از عصیان سبحانی.
 بر عملی اقدام نمایند که موجب نجاح دو جهانی و واسطه فلاح جاودانی باشد.
 گفتند که ما غاشیه اسلام بر دوش و حلقه قبول در گوش داریم.
 سری که در او سجودی نیست سفجه ایست و کفی که در او جودی نیست کفچه ای.
 نقد او زیف است و صرف عمر در طلب او حیف.
 آن حضرت تسلیم فرموده بود خود را از برای رحمان و زبان خود را از برای برهان و بدن خود را از برای نیران و ولد خود را
 از برای قربان و مال خود را از برای ضعیفان.

نتیجه گیری

ترجمة الخواص در زمانه ای زاده شد که نهضت ترجمه آثار مذهب شیعه، از عربی به فارسی جان گرفته بود. در این
 بستر تاریخی بود که **ترجمة الخواص** در دو مجلد بزرگ به شیوه روایی تألیف شد. زواری در این تفسیر همگام با روندهای
 ایدئولوژیک حکومت صفوی که از بن مایه های شیعی دوازده امامی ریشه می گرفت، در بیان و گفتار خویش و در تفسیر
 آیات قرآن از اخبار و روایات امامان شیعه بهره جست و در روش نوآورانه اش، متن قرآن را با فضایل ائمه (ع) درهم آمیخته
 که به شدت مورد پذیرش و استقبال قدرت حاکم قرار گرفت. در نتیجه، تفسیر **ترجمة الخواص** افزون بر رفع شبهات فقهی
 در مورد مسائل دینی و اشاره به زندگی مولای متقیان به عنوان قرآن ناطق و فرزندان آن امام همام و نگاه شیعی به شأن نزول
 بسیاری از آیات احادیث در مورد ائمه معصومین (ع)، تفسیری بسیار پخته و مورد پسند شیعه امامی است. این تفسیر در
 عرصه مسائل ادبی نیز دارای نثری پخته، روان و با بازخوردی مثبت است که به شیوه سبک نوشتاری دوران صفویه کتابت

شده است و به خاطر آراستگی نثری و ویژگی‌های سبکی خاص، دارای ارزش ادبی فراوانی است. این پژوهش نشان داد که نسخه نویافته آستان قدس رضوی در بازتصحیح این متن در گزینش ضبط‌های اصیل می‌تواند به فراوانی سودمند باشد، زیرا که در آن سبک‌های نگارشی کهن به‌کاررفته است. پیشنهاد می‌شود تصحیح نسخه *ترجمة الخواص* مجدد با استفاده از نسخه بدل به شماره ۱۲۱۷ آستان قدس رضوی انجام شود تا نقاط ضعف تصحیح‌های که در گذشته انجام گرفته، برطرف شود.

منابع

۱. آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۷۵). *تاریخ ترجمه از عربی به فارسی*. ج ۱. تهران: سروش.
۲. آقابرگ، محمدحسن. (۱۴۰۸ق). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. تهران: کتابخانه اسلامیة تهران.
۳. افندی، عبدالله بن عیسی. (۱۴۰۱). *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*. تصحیح احمد حسینی. قم: موسسه التاریخ العربی.
۴. بغدادی، اسماعیل. (۱۹۵۱م). *هدیه العارفین، أسماء المؤلفین و آثار المصنفین*. ج ۱. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۵. پهلوان، منصور. (۱۳۸۴). «جایگاه ترجمه الخواص در میان تفاسیر قرآن کریم». *کتاب ماه دین*. (شماره ۹۴-۹۳)، ۶۴-۶۱.
۶. درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹). *فهرستواره دستنوشته‌های ایرانی (دنا)*. ج ۲. تهران: مجلس.
۷. زواره‌ای، علی بن حسن. (قرن ۱۱ق). *ترجمة الخواص*. کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد): شماره ۱۲۱۷.
۸. زواره‌ای، علی بن حسن. (۱۳۹۴). *ترجمة الخواص*. تصحیح منصور پهلوان. تهران: علمی و فرهنگی.
۹. زواره‌ای، علی بن حسن. (۱۳۶۸). *ترجمة الخواص*. تصحیح محمدحسین مولوی خوانساری. تهران: موسسه قرآن.
۱۰. فرشچیان، رضا. (۱۳۹۶). «نقد و بررسی تصحیح ترجمه الخواص زواره‌ای». *آئینه میراث*. (شماره ۶۱)، ۲۱۷-۲۳۴.
۱۱. گلی‌زواره، غلامرضا. (۱۳۷۰). «تفسیر ترجمه الخواص». *آئینه پژوهش*. (شماره ۹)، ۴۷-۳۹.
۱۲. معینی، محسن. (۱۴۰۱). «زواره‌ای، علی بن حسن». *دانشنامه جهان اسلام*. ج ۳۱. تهران: مرکز دانشنامه جهان اسلام، ۷۵۳-۷۵۱.